

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343(4:447)

DOI <https://doi.org/10.32782/392259>

Анакіна Т. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права Європейського Союзу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Чорнозуб Л. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та
інших кримінально-правових дисциплін Миколаївського інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ГАРМОНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

HARMONISATION OF CRIMINAL LAW OF THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES

Стаття присвячена актуальним питанням зближення національного кримінального законодавства держав-членів ЄС, що є необхідним для підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю та іншими суспільно небезпечними діями, що становлять загрозу державній безпеці, громадському порядку, життю та здоров'ю осіб, які перебувають під юрисдикцією Союзу. Метою статті є визначення правових основ та особливостей гармонізації національного кримінального права держав-членів Європейського Союзу на основі норм права ЄС, а також основних тенденцій правової регламентації злочинності та караності суспільно небезпечних діянь в національному кримінальному законодавстві держав-членів ЄС в умовах європейської інтеграції.

Звертається увага, що інструментом зближення національного права держав-членів виступає право ЄС, що визначає стандарти розвитку національних правових систем. При цьому на сьогодні «кримінальне право ЄС» перебуває на стадії повільного формування з огляду на наявні відмінності національних кримінальних законів, національні правові традиції та неготовність країн передавати свої суверенні повноваження у кримінально-правовій сфері для регулювання на рівень ЄС. Аналізується метод мінімальної гармонізації національного кримінального законодавства, який дозволяє забезпечити регулювання за допомогою єдиних стандартів та передбачає визначення необхідного переліку і змісту суспільно небезпечних діянь та встановлення засад відповідальності за такі дії, які повинні закріпити кожна держава у своєму кримінальному законодавстві. Однак це не обмежує право останніх встановити більш суворі покарання або більш широкий перелік діянь, за які настає кримінальна відповідальність. Детально розкрито особливості зближення кримінального законодавства держав-членів ЄС відбувається на основі ч. 1 ст. 83 ДФЄС, яка стосується так званих «євро-злочинів» та ч. 2 ст. 83 ДФЄС, що визначає необхідні заходи для ефективного виконання політик Союзу, у тому числі за допомогою кримінального права. Визначаються перспективи розвитку національного кримінального законодавства держав з урахуванням нових викликів і загроз, які визначають напрямки зближення національного кримінального законодавства держав-членів.

Ключові слова: кримінальне законодавство, європеїзація кримінального права, кримінальне право ЄС, зближення національних кримінально-правових систем, євро-злочини.

The article deals with topical issues of approximation of national criminal legislation of EU member states, which is necessary to increase the effectiveness of the fight against organized crime and other socially dangerous acts that threaten national security, public order, life and health of persons under Union jurisdiction. The aim of the article is to determine the legal basis and features of harmonization of national criminal law of EU member states on the basis of EU law, as well as the main trends in legal regulation of crime and punishment of socially dangerous acts in national criminal law of EU member states in European integration.

It is noted that the instrument of convergence of national law of the Member States is EU law, which sets standards for the development of national legal systems. At the same time, EU criminal law is currently in the process of

slow formation due to existing differences in national criminal law, national legal traditions and the unwillingness of countries to transfer their sovereign powers in the criminal law sphere for regulation at the EU level. The method of minimum harmonization of national criminal law is analyzed, which allows to regulate with uniform standards and determines the necessary list and content of socially dangerous acts and establishes the basis of responsibility for such acts, which must be enshrined in each state criminal law. However, this does not limit the latter's right to impose more severe penalties or a broader list of criminal offenses. The peculiarities of the approximation of the criminal legislation of the EU member states on the basis of Part 1 of Art. 83 TFEU, which deals with so-called "Euro-crimes" and Part 2 of Art. 83 TFEU, which sets out the necessary measures for the effective implementation of Union policies, including through criminal law. Prospects for the development of national criminal law of the states are determined, taking into account new challenges and threats, which determine the directions of approximation of the national criminal legislation of the member states.

Key words: *criminal law, Europeanization of criminal law, EU criminal law, approximation of national criminal law systems, euro-crimes.*

Постановка проблеми. Однією з сучасних тенденцій розвитку національних правових систем держав-членів ЄС є процес їхньої гармонізації. Основою такого зближення виступає право Європейського Союзу, яке слугує спільним знаменником для держав-членів і запроваджує єдині, уніфіковані правила поведінки для всіх суб'єктів, що перебувають під юрисдикцією Союзу [5, с. 161]. Під дією принципу верховенства права ЄС відбувається реформування національного законодавства, спрямоване на належне виконання державами своїх зобов'язань, які випливають із установчих договорів та актів установ Союзу. Вплив права ЄС охопив й їхнє національне кримінальне законодавство, яке, за влучним висловлюванням Н. А. Зелінської, «традиційно вважається «останнім оплотом суверенітету»» [6, с. 674].

У зв'язку з цим варто вказати, що у контексті проголошеного на рівні Конституції України 1996 р. стратегічного зовнішньополітичного пріоритету щодо набуття членства в Європейському Союзі (абз. 5 преамбули, ст. ст. 85, 102, 116) постає питання про доцільність приведення вітчизняного законодавства у відповідність із кримінально-правовими стандартами, розробленими у рамках зазначеного інтеграційного об'єднання, вивчення кращого досвіду та основних тенденцій розвитку кримінального права держав-членів ЄС. Зазначене зумовлює актуальність окресленої теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку національного кримінального права в умовах європейської інтеграції є відносно новою та водночас трендовою як у зарубіжній, так і вітчизняній доктрині. Науковий інтерес до неї все більше зростає з посиленням процесів регулювання зазначеної галузі

у рамках ЄС у зв'язку із необхідністю підвищення ефективності боротьби з міжнародними та транснаціональними злочинами та виникненням нових загроз національній безпеці та громадському порядку. Більше того, в українському науковому дискурсі почало активно використовуватися поняття «європеїзація» для позначення процесів впливу європейських міжурядових організацій (передусім Ради Європи та Європейського Союзу) на трансформацію національного права загалом або окремих його галузей. Так, феномен європеїзації конституційного права України висвітлено у роботах Н. Мішиної та О. Тупицького, адміністративного – М. Нагоної та О. Радишевської, цивільного – Н. і Р. Майдаників та Н. Попової, господарського – В. Мілаш, фінансового – С. Семіног. Проблематику європеїзації кримінального права України вивчали Ю. Баулін [1], О. Дудоров та М. Хавронюк [2; 7]. При цьому питання розвитку кримінального права держав-членів ЄС в умовах європейської інтеграції залишаються недостатньо розкритими у вітчизняній науці. У західній доктрині окремі аспекти зближення кримінального законодавства в рамках Європейського Союзу досліджували Г. Сатзгер, О. Ландвехр, П. Шонка, В. Шрьодер [10; 12; 13]. Зазначене зумовлює актуальність обраної теми та визначає необхідність її розкриття.

Метою статті є визначення правових основ та особливостей гармонізації національного кримінального права держав-членів Європейського Союзу на основі норм права ЄС, а також основних тенденцій правової регламентації злочинності та караності суспільно небезпечних діянь в національному кримінальному законодавстві цієї групи країн в умовах європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні на рівні Європейського Союзу немає єдиного нормативного акту, який містить перелік суспільно небезпечних діянь та визначає відповідальність за їх вчинення. Регулювання кримінально-правової сфери відбувається низкою нормативних актів ЄС, які у західній доктрині охоплюються поняттям «кримінальне право ЄС». Не вдаючись до його ґрунтовного аналізу, зазначимо, що цей термін є умовним; у найширшому вжитку ним позначають систему правових норм, які регламентують співробітництво держав-членів ЄС із питань боротьби зі злочинністю на основі норм права Європейського Союзу [3, с. 313]. «Кримінальне право ЄС» перебуває на стадії формування, що зумовлено поступовим і відносно повільним процесом запровадження єдиних обов'язкових для держав-членів Союзу норм, які визначають засади кримінальної відповідальності та мінімальні стандарти визначення злочинності і караності суспільно небезпечних діянь. У свою чергу це пов'язано із наявними відмінностями національних кримінальних законів та неготовністю країн передавати усі свої суверенні повноваження у кримінально-правовій сфері для регулювання на рівень ЄС. Відтак наявність норм кримінально-правового характеру у рамках права ЄС є результатом досягнутого політичного компромісу в умовах зростання злочинності та усвідомлення потреби гармонізації законодавства задля попередження та ефективної протидії її проявам спільними зусиллями.

У рамках Європейських співтовариств до набрання чинності Маастрихтським договором [01.11.1993] питання кримінально-правового характеру не перебували в центрі уваги держав, адже вони фокусувалися суто на економічній інтеграції. Регулювання суспільних відносин у сфері кримінального права на наднаціональному рівні формально було започатковано лише у межах правопорядку Європейського Союзу з 1993 р. зі створенням спільного ринку між державами-членами та формуванням спільного міграційного простору, коли виникла об'єктивна необхідність ефективної протидії спільним загрозам. Таким інструментом стало право ЄС.

Нині на рівні ЄС для досягнення проголошеної у ст. 3 Договору про ЄС 1992 р. [4] (далі – ДЕС) мети – підтримання миру, своїх цінностей

та добробуту народів – Союз реалізує заходи, що пов'язані із попередженням і боротьбою зі злочинністю. Такі заходи здійснюються в рамках окремого напрямку співпраці – «Простору свободи, безпеки та правосуддя» відповідно до Розділу V Договору про функціонування ЄС 1957 р. [4] (далі – ДФЄС). Так, згідно з ч. 3 ст. 67 ДФЄС «Союз докладає зусиль для забезпечення високого рівня безпеки за допомогою заходів із запобігання та боротьби проти злочинності, расизму й ксенофобії та заходів з координації та співпраці органів поліції, правосуддя та інших компетентних органів, а також шляхом взаємного визнання судових рішень у кримінальних справах та, в разі потреби, наближення норм кримінального права». Отже, зближення кримінального законодавства держав-членів на основі норм права ЄС розглядається важливою складовою механізму забезпечення безпеки у рамках Європейського Союзу.

Зближення національного кримінального законодавства відбувається на основі методу мінімальної гармонізації, що передбачає визначення необхідного переліку і змісту суспільно небезпечних діянь та встановлення засад відповідальності за такі діяння, які повинні закріпити кожна держава у своєму кримінальному законодавстві. Однак це не обмежує право держав встановлювати більш суворі покарання або більш широкий перелік діянь, за які настає кримінальна відповідальність.

Наприклад, Директива 2011/36/EU про попередження та боротьбу з торгівлею людьми та захистом жертв злочинів від 05.04.2011 містить перелік діянь, які охоплюються поняттям «торгівля людьми» і мають бути криміналізовані державами-членами: вербування, перевезення, передача, укриття або прийом осіб, включаючи обмін або передачу контролю над цими особами, шляхом погрози силою або застосуванням сили чи інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою чи вразливим становищем або надання чи отримання платежів чи вигод для досягнення згоди особи, яка контролює іншу людину, з метою експлуатації (ст. 2). Визначаються також санкції (ст. 4). Зокрема, держави-члени мають вжити необхідних заходів для забезпечення того, щоб злочини, охоплені ст. 2 цієї Директиви, були віднесені до категорії найтяжчих, за які встановлено не

менше п'яти років позбавлення волі або десять років за наявності обтяжуючих обставин, перелік яких також уточнений у Директиві.

Необхідно звернути увагу, що гармонізація кримінального законодавства в частині покарання обмежується покладенням на держав-членів зобов'язань передбачити ефективні, пропорційні та стримуючі санкції та в окремих випадках (щодо «євро-злочинів») визначенням мінімального рівня максимальних санкцій проти фізичних осіб (так званий підхід «мінімально-максимального» наближення санкцій). Це означає, що на рівні ЄС гармонізація мінімальних санкцій не відбувається. Зазначене зумовлено тим, що на сьогодні серед держав-членів ЄС немає єдиного підходу щодо видів кримінальних правопорушень залежно від ступеню суспільної небезпеки, а відтак і визначення покарання за такі злочини. На думку Г. Сатзгера [12], П. Шонки та О. Ланд-вехра [10], з огляду на чутливість кримінально-правової сфери в контексті державного суверенітету в умовах європейських інтеграційних процесів доцільно було би запровадити єдину класифікацію злочинів (кримінальних правопорушень) та встановити діапазон покарань у рамках кожного виду.

Як бачимо, метод мінімальної гармонізації дозволяє, з одного боку, забезпечити регулювання за допомогою єдиних стандартів, а з іншого – враховувати національні правові традиції, які є особливо помітними у кримінально-правовій сфері. Зазначене зумовлює вибір основного правового інструмента впливу ЄС на національні правові системи, яким є директива – нормативний акт ЄС, який надає державам-членам дискрецію у здійсненні регулювання суспільних відносин, зобов'язуючи їх лише в частині результату, що має бути досягнутий у визначені строки. Власне цим результатом і виступає національне кримінальне законодавство, що імплементує приписи відповідної директиви.

Дослідження змісту установчих договорів дозволяє дійти висновку, що зближення кримінального законодавства держав-членів ЄС відбувається на основі ч. 1 ст. 83 ДФЄС, яка стосується так званих «євро-злочинів» та ч. 2 ст. 83 ДФЄС, що визначає необхідні заходи для ефективного виконання політик Союзу, у тому числі за допомогою кримінального права.

Зокрема, за ч. 1 ст. 83 ДФЄС Європейський Парламент та Рада ЄС за допомогою директив можуть встановити мінімальні правила щодо визначення кримінальних злочинів та санкцій у сфері особливо тяжкої злочинності транскордонного змісту, що випливає з природи або наслідків таких злочинів або з особливої необхідності спільно боротися проти них. До сфери такої злочинності належить десять видів злочинів: тероризм, торгівля людьми та сексуальна експлуатація жінок і дітей, незаконна торгівля наркотиками, незаконна торгівля зброєю, відмивання грошей, корупція, підробка платіжних засобів, комп'ютерні злочини та організована злочинність. У західній науковій літературі та згодом і в офіційних документах ЄС щодо цих найбільш суспільно небезпечних протиправних діянь почав використовуватися термін «євро-злочини», чим підкреслюється наявність єдиного підходу на рівні Союзу щодо їхньої криміналізації та пеналізації [14].

На сьогодні щодо більшості євро-злочинів прийнято окремі нормативні акти: Директиву про попередження та боротьбу з торгівлею людьми та захистом жертв злочинів 2011 р.; Директиву про боротьбу з сексуальними зловживаннями та сексуальною експлуатацією дітей та дитячу порнографію 2011 р.; Директиву про кіберзлочини 2013 р.; Директиву про захист євро від підробок 2014 р.; Директиву про тероризм 2017 р.; Директиву про торгівлю наркотиками 2017 р.; Директиву про кримінальну відповідальність за відмивання грошей, отриманих злочинним шляхом 2018 р.; Директиву про безготівкові підробки 2019 р. Решта євро-злочинів визначаються у рамках нормативних актів ЄС, що стосуються пов'язаних із ними напрямків. Наприклад, про євро-злочини йдеться в Директиві про кримінальні санкції за зловживання на ринку 2014 р.

Наявний перелік євро-злочинів, передбачений ч. 1 ст. 83 ДФЄС, на думку західних вчених, є вичерпним [10]. Водночас залежно від тенденцій розвитку злочинності Рада ЄС може ухвалити рішення, що визначають й інші сфери злочинності на основі критеріїв тяжкості, транскордонності та необхідності координації дій держав-членів. Механізм прийняття такого рішення є більш складним, ніж у випадку «традиційних» євро-злочинів: відповідне рішення

у рамках Ради ЄС має бути ухвалене одностайно за згодою Європейського Парламенту (абз. 3 ч. 1 ст. 83 ДФЄС), що слугує важливою гарантією поваги до національних суверенних повноважень держав-членів у кримінально-правовій сфері. Зокрема, зараз обговорюється пропозиція Європейської Комісії щодо розширення переліку євро-злочинів та включення до нього усіх форм злочинів, вчинених на ґрунті ненависті та мови ворожнечі (англ. – hate crimes and hate speech) від 09.12.2021 [8].

Гармонізація кримінального законодавства на основі ч. 2 ст. 83 ДФЄС має деякі відмінності. Зокрема, вона не містить переліку злочинів, а лише вказує на загальні підстави прийняття законодавчих актів, які є необхідними для забезпечення ефективності виконання галузевих політик ЄС (екологічної, транспортної, соціальної, захисту прав споживачів тощо) та щодо яких уже прийнято нормативні акти ЄС, спрямовані на зближення національного законодавства. При цьому інституції ЄС мають право вибору між інструментами кримінального та адміністративного права як мінімально необхідного або залишають це на розсуд держав-членів. Наприклад, за ч. 2 ст. 17 Регламенту 178/2002 про загальні принципи та вимоги законодавства у сфері безпеки харчування на держав-членів покладається зобов'язання запроваджувати ефективні, пропорційні та стримуючі санкції у разі порушення його норм, однак залишає державам широку дискрецію у виборі механізмів цього забезпечення (засобами кримінального або адміністративного права). Нормативними актами ЄС може вказуватися на необхідність запровадження виключно кримінально-правових санкцій, однак без їхньої конкретизації. Так, ст. 10 Директиви 2009/52/ЄС про мінімальні стандарти щодо санкцій та заходів проти роботодавців громадян третіх країн, що незаконно перебувають на території ЄС визначені лише загальні засади покарань за кримінальні правопорушення (вони мають відповідати принципам ефективності, пропорційності та превентивності). При цьому конкретні види покарань мають визначатися на основі цих принципів у національному законодавстві.

Таким чином, засоби кримінального права мають використовуватися лише тоді, якщо інші є недостатніми, що є потребує додаткового обґрунтування. У 2011 р. Європейська Комісія

оприлюднила конкретні вказівки з цього приводу у Повідомленні «У напрямку кримінальної політики ЄС: забезпечуючи ефективну імплементацію політик ЄС засобами кримінального права» [14], яким окреслила особливості застосування кримінально-правових норм для забезпечення додаткового захисту у відповідних сферах.

З цією метою прийнято низку нормативних актів Союзу, спрямованих на зближення національного кримінального законодавства у рамках окремих напрямків діяльності ЄС. Зокрема, Директива 2017/1371 про боротьбу з шахрайством, спрямованим проти фінансових інтересів Союзу, кримінально-правовими засобами визначає перелік протиправних діянь та санкцій за їх вчинення, який спрямований на зближення національного кримінального законодавства у цій сфері. Прийняття зазначеного акту було зумовлене зобов'язанням за ст. 325 ДФЄС, згідно з якою Союз та держави-члени мають протистояти шахрайству та будь-якій іншій протизаконній діяльності, що зачіпають фінансові інтереси Союзу, за допомогою заходів, що діють як засіб стримування та є ефективними. При цьому держави-члени зобов'язані вживати заходів для протистояння шахрайству, що зачіпає фінансові інтереси Союзу, що є аналогічними тим, які вони вживають для протистояння шахрайству, що зачіпає їхні власні фінансові інтереси.

Варто зазначити, що обсяг «кримінального права ЄС» поступово розширюється з урахуванням нових викликів і загроз, які визначають подальший розвиток законодавства ЄС, а відтак і напрямки зближення національного кримінального законодавства держав-членів. Відповідно до Звіту Європолу за 2021 рік ключовими загрозами для ЄС є кримінальні мережі, зосереджені на торгівлі зброєю, корупції, відмиванням «брудних» грошей, кіберзлочини, злочини проти осіб, торгівля наркотиками, шахрайство, злочини проти власності, злочини у сфері довілля. З урахуванням цього держави-члени ЄС визначили 10 пріоритетних напрямків боротьби з організованою злочинністю на період 2022–2025 років: кримінальні мережі високого ризику, кібер-атаки, торгівля людьми, дитяча сексуальна експлуатація, торгівля мігрантами, торгівля наркотиками, шахрайство, економічні та фінансові злочини, організовані злочини проти власності, злочини у сфері довілля, тор-

гівля зброєю [9]. Так, одним із перспективних напрямків реформування національного кримінального законодавства держав-членів ЄС є екологічна сфера, яка є трендовою у контексті реалізації пріоритетів «Європейської зеленої угоди». Нещодавно (15.12.2021) Європейська Комісія представила проєкт Директиви про захист довкілля засобами кримінального права на заміну чинної Директиви 2008/99/ЄС [11]. Серед ключових її пропозицій – розширення переліку злочинів у сфері довкілля та посилення відповідальності за їхнє вчинення.

Висновки. Як підсумок, варто наголосити, що характерною тенденцією розвитку національного кримінального законодавства держав-членів ЄС є гармонізація підходів щодо визначення змісту правопорушень та відповідальності за їхнє вчинення. Зближення національного кримінального законодавства відбувається за допомогою директив Європейського Союзу на основі методу мінімальної гармонізації, що передба-

чає визначення необхідного переліку і змісту суспільно небезпечних діянь та встановлення засад відповідальності за такі діяння. У випадку найтяжчих суспільно небезпечних діянь, що належать до категорії «євро-злочини», санкції визначаються за принципом «мінімально-максимального» наближення. Цей метод дозволяє, з одного боку, забезпечити регулювання за допомогою єдиних стандартів, а з іншого – враховувати національні правові традиції у сфері кримінального права, зокрема, встановлювати більш суворі покарання або більш широкий перелік діянь, за які настає кримінальна відповідальність. Обсяг кримінально-правового законодавства ЄС поступово розширюється з урахуванням нових викликів і загроз, які визначають напрямки зближення національного кримінального законодавства держав-членів. Перспективними напрямками зближення національного кримінального права в рамках ЄС є екологічна сфера, кібер-безпека, торгівля мігрантами тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баулін Ю. В. Європеїзація Загальної частини проєкту КК України. Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новачі: матеріали міжнар. наук. практ. круглого столу, м. Харків, 15 трав. 2020 р. / [редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), Л. М. Демидова (заст. голов. ред.), А. П. Гетьман та ін.]. Харків: Право, 2020. С. 45-50.
2. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваїте, 2014. 944 с.
3. Зелінська Н. А. Євроінтеграційні процеси в сфері транснаціонального кримінального права. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (20 травня 2016 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 313-315.
4. Основи права Європейського Союзу: нормативні матеріали / за ред. М. В. Буроменського. Х.: Право, 2015. 328 с.
5. Право Європейського Союзу: основи теорії: підручник / [Т. М. Анакіна, Т. В. Комарова, О. Я. Трагнюк, І. В. Яковюк та ін.]; за ред. І. В. Яковюка. Харків: Право, 2019. 360 с.
6. Право Європейського Союзу: підручн. / за ред. О. К. Вишнякова. Одеса: Фенікс, 2013. 883 с.
7. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... докт. юрид. наук, 12.00.08. 557 с.
8. A more inclusive and protective Europe: extending the list of EU crimes to hate speech and hate crime: Communication from the Commission to the European Parliament and the Council of 09.12.2021. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/1_1_178542_comm_eu_crimes_en.pdf
9. Council conclusions setting the EU priorities for the fight against serious and organised crime for EMPACT 2022-2025 of 26.05.2021. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/05/26/fight-against-organised-crime-council-sets-out-10-priorities-for-the-next-4-years/>
10. Csonka P., Landwehr O. 10 Years after Lisbon – How “Lisbonised” is the Substantive Criminal Law in the EU? *EUCRIM*. Issue 4/2019. URL: <https://eucrim.eu/articles/10-years-after-lisbon-how-lisbonised-is-the-substantive-criminal-law-in-the-eu/>
11. Proposal for a Directive on the protection of the environment through criminal law and replacing Directive 2008/99/EC of 15.12.2021. URL: <https://db.eurocrim.org/db/en/doc/3696.pdf>
12. Satzger H. Harmonisation of Criminal Sanctions in the European Union – A New Approach. *EUCRIM*. Issue 2/2019. URL: <https://eucrim.eu/articles/harmonisation-criminal-sanctions-european-union-new-approach/>
13. Schroeder W. Limits to European Harmonisation of Criminal Law. *EUCRIM*. Issue 2/2020. URL: <https://eucrim.eu/articles/limits-european-harmonisation-criminal-law/>
14. Towards an EU Criminal Policy: Ensuring the effective implementation of EU policies through criminal law: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of 20.09.2011. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0573:FIN:EN:PDF>